
BIJDRAGE

Vrouwenmutualiteiten of familiemutualiteiten?

De betekenis van het mutualisme voor vrouwen rond de eeuwwisseling (1885-1914)

Griet Van Meulder, licentiaat geschiedenis VUB

In België, zoals in heel Europa, staan de sociale zekerheidssystemen ter discussie als gevolg van besparingen. De huidige sociale zekerheid, waarvan de mutualiteiten één facet vormen, is het product van een decennialange ontwikkeling van de Belgische sociale politiek. Om de huidige evolutie in een breder perspectief te kaderen, lijkt een historische benadering van de beginperiode van de ziekteverzekering ons van primordiaal belang.

Over de geschiedenis van zowel de katholieke als de socialistische mutualiteiten rond de eeuwwisseling is reeds heel wat gepubliceerd. De plaats van de vrouwen in deze mutualiteiten werd tot nu toe echter in beperkte mate bestudeerd. In de meeste publicaties over mutualiteiten komt het thema slechts sporadisch aan bod. Dit artikel vormt een aanzet tot het opvullen van deze lacune.

Het leek ons geen overbodige luxe in een eerste onderdeel aandacht te besteden aan het aantal vrouwelijke leden in de door de overheid erkende mutualiteiten. Daaruit blijkt duidelijk dat zeer weinig vrouwen aangesloten waren. Een tweede onderdeel poogt deze situatie te verklaren. Waarom waren zo weinig vrouwen lid? Waren ze dan automatisch verzekerd via de mutualiteit van hun echtgenoot? Kenden steden met een hoog percentage loonarbeidsters ook een hoge mutualisatiegraad bij vrouwen? In het onderzoek nemen we twee steden onder de loep, namelijk Brussel en Gent. In een derde onderdeel zal de betekenis van de nieuwe mutualistische wet-

ten voor de vrouw aan bod komen. Dit correspondeert met de vraag naar de reactie van de autoriteiten op de situatie van de vrouwen, met andere woorden er zal gepoogd worden een analyse te maken van het discours van overheidsvertegenwoordigers en gezaghebbende mutualisten over de verhouding tussen vrouwen en mutualisme. De laatste twee delen belichten enerzijds ontstaan en anderzijds verval van de vrouwenmutualiteiten. In eerste instantie wordt nagegaan wie deze organisaties oprichtte en welke kassen erkend werden. Deze vraag leidt ons onvermijdelijk naar het laatste onderdeel: het verdwijnen van aparte vrouwenkassen.

Dit artikel heeft niet de pretentie volledigheid te bieden. Zo blijft het onderzoek naar de socialistische vrouwenmutualiteiten gaten vertonen, net zoals het onderzoek naar het discours binnen de socialistische beweging over deze mutualiteiten. Aan de visie en standpunten van de vrouwelijke mutualisten zelf, kon evenmin aandacht besteed worden. Dit alles vormt stof voor toekomstig onderzoek.

De plaats van de vrouw in de erkende mutualiteiten

Op het einde van de 19^e eeuw ontstond een nieuwe vorm van mutualisme: de vrouwenmutualiteiten. Naast mannenmutualiteiten (alleen mannelijke leden) en gemengde kassen (mannelijke en vrouwelijke leden), werden dus kassen opgericht die enkel uit vrouwelijke leden bestonden. Uit verschillende documenten en statistieken blijkt dat zeer weinig vrouwen lid waren van mutualiteiten. België telde in 1885, honderdzesentachtig erkende mutualiteiten die statutair of de facto alleen mannen toelieten. Daarnaast bestonden er geen enkele erkende vrouwenmutualiteit en slechts dertien mutualiteiten waar zowel mannen als vrouwen toegelaten werden. In 1895 bestonden er zeshonderdtweëntwintig erkende mannenmutualiteiten, vijf vrouwenmutualiteiten en achtentachtig gemengde kassen. Het aantal vrouwenmutualiteiten steeg in 1900 tot vierendertig.

Als we de ledentallen onder de loep nemen, blijkt het aantal vrouwen in de loop der jaren wel toegenomen te zijn, maar in verhouding tot het aantal mannen bleef het lidmaatschap van vrouwen beperkt. Het aantal vrouwen bedroeg in 1885, 2,3%, bereikte tien jaar later een hoogtepunt van 6,3%, om in 1900

slechts 5,8% van het totaal aantal mutualisten te omvatten. Hoewel het hier enkel om de erkende mutualiteiten gaat, geven deze cijfers ons toch een beeld van de ongelijke positie tussen mannen en vrouwen⁽¹⁾.

Vrouwen in loonarbeid: een hoge mutualisatiegraad?

Hoe kunnen we deze ongelijke situatie verklaren? Waren vrouwen dan automatisch aangesloten bij de mutualiteit van hun echtgenoot?

Als we naar de tewerkstelling kijken in twee belangrijke steden namelijk Brussel en Gent, blijkt dat een groot aantal vrouwen in loonarbeid werkten. In Brussel maakten slecht betaalde arbeidsters uit de kledingsector 1/3 van het arbeiderstotaal uit⁽²⁾. Sommige groepen zoals de handschoennaaiers behoorden tot de thuiswerksters. Ook Gent had een hoge vrouwelijke tewerkstellingsgraad. In Gent maakten vrouwen ongeveer 40% van de industriële arbeidskrachten uit. De socialistische vakbond rekruteerde met succes vrouwelijke leden. In 1899 bestond meer dan 50% van de leden van de grootste Gentse vakbond, de socialistische katoenspinnersvakbond, uit vrouwen. Gent vormde in dat opzicht wel een uitzondering met zijn hoog aantal vrouwelijke leden. In 1907 was meer dan 85% van de vrouwelijke leden van de socialistische vakbond terug te vinden in de Vlaamse textielfederatie uit Gent en omstreken. Alhoewel de socialisten in Gent oorspronkelijk het hoogste aantal vrouwen hadden, groeide het aantal vrouwelijke arbeidsters in de katholieke textielvakbonden in het begin van de 20^e eeuw ook sterk aan⁽³⁾. De meeste vrouwen waren dus terug te vinden in de textielsector. De lonen van de vrouwen waren echter opmerkelijk lager dan de mannenlonen. In de we-

verij van het Gentse katoenbedrijf A. Voortman-N.V. Texas bedroeg het loonverschil tussen mannen en vrouwen in 1898, 5,5 fr. per week en in 1910, 3,4 fr. per week. In de hele Gentse katoensector verdienden vrouwen in 1898 gemiddeld 4,75 fr. per week minder dan mannen en in de vlassector in 1885 gemiddeld 3,60 fr. minder⁽⁴⁾. Uit een onderzoek van Van Den Eeckhout naar de samenstelling van het gezinsinkomen in vier sectoren (katoen, linnen, metaal en artisanale sector) rond 1900 in Gent, blijkt dat het aandeel van de vrouwen afhankelijk was van de tewerkstellingssector maar in alle gevallen veel kleiner was dan het mannelijke aandeel⁽⁵⁾.

In Brussel en Gent bestond dus een belangrijk aantal loontrekkende vrouwen. Vertaalde deze situatie zich in een sterke mutualisatiegraad van vrouwen, in gemengde of aparte mutualiteiten? Uit de informatie over de erkende Brabantse mutualiteiten blijkt dat in 1885, vijfenvestig mannenmutualiteiten, geen vrouwenmutualiteiten en slechts drie gemengde mutualiteiten erkend waren. Tien jaar later bestonden de volgende cijfers: honderdnegentien mannenmutualiteiten, één vrouwenmutualiteit en dertien gemengde⁽⁶⁾. Ook in Gent bestonden in 1885, eenentwintig mannenmutualiteiten, slechts één gemengde mutualiteit en geen enkele vrouwenmutualiteit. In 1895 bestond er nog steeds geen erkende vrouwenmutualiteit en waren er slechts dertien gemengde mutualiteiten ten opzichte van vijfenzeventig erkende mannenmutualiteiten⁽⁷⁾. Ook in het tijdschrift van de neutrale federatie, *Le Mutuelliste* werd deze tendens bevestigd. In de Brusselse agglomeratie bestond in 1891 maar één mutualiteit die meisjes vanaf achttien jaar en getrouwde vrouwen aanvaardde namelijk 'La caisse de prévoyance de Bruxelles et des communes limitrophes'⁽⁸⁾.

Hoe kunnen we deze situatie verklaren?

Vele Brusselse werkende vrouwen behoorden tot de slecht betaalde groepen arbeidsters. Zoals we reeds gezien hebben konden laag betaalde arbeid(st)ers niet sparen in een mutualiteit omdat ze niet genoeg verdienden. Dit is een belangrijke reden om het kleine aantal vrouwen in mutualiteiten te verklaren. Het budget van een arbeidersgezin liet dikwijls niet toe zowel voor de man als de vrouw lidgeld te betalen en meestal sloot alleen de man, indien hij de mogelijkheid had, zich aan bij de mutualiteit. Daarmee werd dus alleen het hoogste loon in het gezin verzekerd. "*Het is waar dat de ziekte der vrouwen, in het algemeen, de inkomsten der familie niet zoo erg vermindert als de ziekte der mannen*" stelt De Corswarem in zijn brochure over verzorgingskassen⁽⁹⁾.

In de jaren '90, toen de mutualistische beweging groeide, bleef het aantal vrouwen klein. De vrouw en de kinderen van de leden van de ziekenkassen konden ook meestal geen beroep doen op de farmaceutische en geneeskundige diensten⁽¹⁰⁾. Vele mutualiteiten namen de gezinsleden niet op zodat vrouwen en kinderen in geval van ziekte in de kou kwamen te staan⁽¹¹⁾. Op het mutualistische congres van de nationale neutrale federatie in 1891 te Namen stond de uitsluiting van vrouwen op de agenda. Er werd gesteld dat het loon van de arbeider onvoldoende was om ziektekosten voor vrouw en kinderen te betalen: "*Est-ce naïveté ou ignorance, car je me refuse à y voir un calcul frauduleux, toujours est-il que souvent l'ouvrier veut faire un échange impossible en se substituant à sa femme malade, en vue des secours qui lui sont assurés*", aldus één van de sprekers op het congres⁽¹²⁾.

Ook Baron 't Kint de Roodenbeke stelde: "*J'ai toujours été frappé de voir les femmes, la famille, en quelque sorte exclues de la plupart de nos*

institutions mutuellistes."⁽¹³⁾ Soms werden voor gezinsleden gedeeltelijke diensten voorzien. Moyson's vereniging richtte op 1 januari 1888 een kosteloze dokters- en medicijndienst op voor de leden en hun gezin. In 1888 besliste ook de Brusselse neutrale federatie medische zorgen toe te kennen aan de vrouw en kinderen van de leden. Thuisbezoeken moesten echter nog steeds door het gezin zelf betaald worden en ook de medicijnen werden niet door de mutualiteit voorzien⁽¹⁴⁾. Maar dit was zeker niet veralgemeend onder alle mutualiteiten. Vele kleinere of minder financieel krachtige mutualiteiten konden zelfs deze dienst niet leveren. De Bond Moyson uit Aalst bijvoorbeeld wierf tot 1909 alleen mannelijke leden aan. Voor de vrouwen die geen steun kregen van de openbare onderstand in geval van ziekte, werd pas op 18 april 1909 naast de mannenafdeling een vrouwenbond opgericht: "Er lieten zich zoveel vrouwen inschrijven (december.1909: 148) dat men de bode een fiets moest aanschaffen om zijn ronde te kunnen doen."⁽¹⁵⁾ Alhoewel het tijdschrift zich amper uitsprak over de positie van de vrouw, blijkt uit *Le Mutuelliste* dat de openbare onderstandsbureaus voor vrouwen vaak de enige toevluchtsoorden waren in geval van ziekte. De neutrale federatie stelde zich positief op ten aanzien van de organisatie van vrouwen-mutualiteiten: "Par cette organisation les mères n'abandonneront plus leurs enfants pour se rendre à l'hôpital et recevront ainsi tous les soins de ceux qui leur sont chers."⁽¹⁶⁾

Mutualisme: een bevestiging van bestaande rolpatronen?

Mannen en vrouwen werden ook op een verschillende manier behandeld in de wetgeving. Deze ongelijkheid was verbonden met de bur-

gerlijke ideologie die gescheiden levenssferen proclameerde. Sonya O. Rose beschrijft deze ideologie in Engeland, net als in de VS, als volgt:

"Increasingly in the nineteenth century, women and men were seen as having essentially different natures. Because of their different natures, men were believed to be best equipped to deal with the worldly matters of commerce and politics; women were believed especially suited to providing moral sustenance as well as physical and emotional nurture to family members."⁽¹⁷⁾

In de mutualistische wet van 1894 werd de ongelijkheid met art. 11 ingeschreven:

"La femme mariée peut s'affilier ou rester affiliée à une société mutualiste reconnue, sauf opposition de son mari, notifiée par écrit au président de la société ou au délégué de l'administration. L'opposition peut être levée par le juge de paix, les parties entendues ou appelées."⁽¹⁸⁾

Daardoor werd de uiteindelijke beslissing om al dan niet bij een mutualiteit aan te sluiten in handen van de echtgenoot gelegd, waardoor de afhankelijkheidsverhouding en autoriteit van de man werd bevestigd. Dit kaderde in een algemene discriminatie in de wetgeving. De vrouw werd niet alleen onbekwaam geacht op politiek vlak, ook andere wetten en regels weerspiegelden het paternalisme in de maatschappij. Zo kon een gehuwde vrouw pas na de wet van 10 maart 1900 zonder toestemming van de echtgenoot, haar eigen loon trekken, op voorwaarde dat het bedrag niet hoger was dan 3.000 fr. Toch werden ook in deze wet nog beperkingen ingebouwd. Het geld mocht immers enkel gebruikt worden voor huishoudelijke behoeften⁽¹⁹⁾. De Bestendige Commissie der maatschappijen van onderlingen bijstand, stelde modelstatuten op die door mutualiteiten overgenomen konden

ANTISOCIALISTISCHE VROUWENBOND GENT
— Zaal voor vergaderingen —

De christelijke vrouwenbeweging die in Gent was ontstaan, creëerde haar eigen vrouwen-mutualiteiten

worden om de erkenning te verkrijgen. Daarin werd tevens gesteld dat een weduwen- en wezenvergoeding diende uitgekeerd te worden bij de dood van een werkend lid. Maar er werd bij vermeld: *“Deze onderstand wordt niet verleend aan de vrouw, die gescheiden leefde van haren echtgenoot, hetzij bij zijnen dood, hetzij bij zijn vervoer naar het hospitaal.”*⁽²⁰⁾ Deze maatregel bevestigde nogmaals de afhankelijkheidsrelatie.

Door vooraanstaande figuren uit de katholieke elite werd echter vanaf de jaren '90 in toenemende mate propaganda gemaakt om vrouwen toe te laten in de mutualiteiten. Zoals Baron 't Kint de Roodenbeke stelde:

“La femme dans le ménage a un grand rôle: l'homme apporte l'argent ou la plus grande partie des ressources de la maison, mais c'est la femme qui, en réglant chaque jour les menues dépenses, peut réaliser des économies, car l'économie se fait surtout dans les petites choses ordinaires. C'est pour cela que les femmes devraient être admises dans toutes les institutions de prévoyance.”

Door tussenkomst van de vrouw zou de zelfhelp nog effectiever geregeld kunnen worden⁽²¹⁾.

Verschillende auteurs hoopten bovendien dat de vrouw een moraliserende en disciplineerende invloed kon uitoefenen in de mutualiteiten. Dat was een belangrijk argument van de elite om vrouwen toe te laten tot de mutualiteiten. Ook het feit dat de ziekte van de vrouw de reproductie van het gezin en dus ook de mannelijke arbeidskracht in gevaar bracht, werd door verscheidene auteurs benadrukt⁽²²⁾. Eén voorbeeld van die mogelijke moraliserende invloed werd gegeven door Bedinghaus. Deze stelde dat de wens van de overheid, namelijk het drastisch verminderen van het aantal cafékassen, gerealiseerd kon worden door de integratie van vrouwen in de mutualiteiten⁽²³⁾. De Corswarem schreef dat de onderlinge bijstand even nuttig was voor vrouwen als voor mannen maar:

“Het is niet noodzakelijk, voor de vrouwen, een zoo aanzienlijken dagelijkschen bijstand te

verleenen als voor de mannen; bijgevolg, kan de wekelijksche of maandelijksche bijdrage der vrouwen op eene geringe som vastgesteld worden."⁽²⁴⁾

Meer en meer werd naar voor geschoven dat vrouwen geen gevaar vormden voor de financiële gezondheid van de kas. Zo werden Franse statistieken aangehaald waaruit bleek dat vrouwen meer ziek waren dan mannen maar dat de ziekte-termijn doorgaans minder lang duurde. Dit werd bijvoorbeeld regelmatig aangehaald door Baron 't Kint de Roodenbeke, voorzitter van de Bestendige Commissie⁽²⁵⁾. De elites wensten de vrouwen te integreren in bestaande mutualiteiten of wilden aparte vrouwenmutualiteiten oprichten en hoopten daarmee de disciplinerende en gezagsgetrouweheid te bevorderen.

Wie richtte vrouwenmutualiteiten op?

Op het einde van de eeuw waren het in Brussel vooral de christelijke syndicaten die zich naar vrouwen richtten. Maar pas rond 1890 begon men vrouwenmutualiteiten op te richten. Katholieke burgervrouwen en priesters namen de leiding over paternalistische vrouwenmutualiteiten. De eerste Belgische vrouwenmutualiteit 'Aide-toi' werd opgericht op 30 september 1889 in Brussel. Met twintig ereleden naast honderden gewone leden was de burgerlijke controle over deze kas gegarandeerd. De katholieke burgerlijke ideologie stelde de vrouw aan de haard als ideaalbeeld voor en was sterk klasseverzoenend. Maar omdat vrouwen in de praktijk dikwijls moesten gaan werken om te overleven werden stilaan initiatieven voor de werkende vrouw opgericht. Daarmee probeerde men hen tevens uit de socialistische arbeidersbeweging te houden⁽²⁶⁾. In Brussel werd in 1893

de vrouwenmutualiteit Sint-Jozef opgericht⁽²⁷⁾. In verschillende andere steden en gemeenten ontstonden dergelijke initiatieven. In 1891 werd door Louis Delisse de eerste Naamse vrouwenmutualiteit opgericht 'La Prévoyante Ménagère'. Ook deze kas was van katholiek paternalistische signatuur⁽²⁸⁾. Deze katholieke vrouwenmutualiteiten werden dikwijls opgericht door mannen. In Antwerpen en omstreken werd zelfs een verbond van vijf vrouwenziekenkassen opgericht, Mariakrans. Dit verbond was niet te vinden voor gemengde ziekenkassen: "*In gemengde ziekenkassen hebben vrouwen in 't algemeen weinig in te brengen*" aldus de Cathechistische verhandeling⁽²⁹⁾. Dikwijls was aan de mutualiteit een speciale kraamvrouwenkas verbonden waarvoor een maandelijks extra bijdrage diende gegeven te worden⁽³⁰⁾. De opgelegde bevallingsrust van vier weken in de wet van 13 december 1889 stimuleerde de inrichting van deze kassen⁽³¹⁾. Troost en zusterliefde uit Gent was ook één van de eerste vrouwenziekenbeurzen van België⁽³²⁾. De katholieken richtten hun propaganda ook specifiek naar de vrouw. Familie, religie en eigendom was de centrale slogan van Verhaegens anti-socialistische programma. Tussen 1895 en 1910 groeiden de katholieke vakbonden in Gent het snelst in die industrieën waar de meeste vrouwen tewerkgesteld waren⁽³³⁾. Daaruit blijkt dat de katholieken in staat waren een basis te verwerven bij vrouwen. Dit gebeurde niet altijd uit vrije wil. De firma Lousbergs had een eigen ziekenkas. Deze werd in 1904 ontbonden, waarna de patroon eiste dat alle honderdveertien vrouwelijke leden naar de anti-socialistische vrouwenziekenbeurs Troost en Zusterliefde overgingen. Vóór de toetreding werd, zoals bij de meeste ziekenkassen, een medisch onderzoek ingesteld waardoor een selectie kon doorgevoerd worden. Vrou-

wen ouder dan veertig jaar mochten sowieso niet meer toetreden⁽³⁴⁾. De vrouwen die niet goedgekeurd werden en diegenen die te oud waren, verloren gewoon elk recht op ziektevergoeding terwijl ze voordien in de patronale kas hadden bijgedragen. Maar na toetreding van de arbeidsters van Lousbergs was er slechts een stijging van eenenveertig leden bij Troost en Zusterliefde. Misschien werd een sterke selectie doorgevoerd maar vermoedelijk ging een deel van de arbeidsters toch over naar de socialistische ziekenbond⁽³⁵⁾. Naast kassen met fabrieksarbeiders bestonden ook vrouwenmutualiteiten in de artisanale sectoren. De mutualiteit 'Sainte-Marthe' uit Mons ontstond uit een coöperatie die naaisters de gelegenheid bood naaimateriaal goedkoop aan te kopen⁽³⁶⁾.

Uit de literatuur blijkt dat relatief veel vrouwenmutualiteiten vanuit katholieke hoek ontstonden en het waren vooral deze vrouwenmutualiteiten die erkend werden. Dit blijkt ook uit de lijst met erkende mutualiteiten van het jaar 1900⁽³⁷⁾. De christelijke vrouwenbeweging die in Gent ontstaan was in 1892 werd overgeplant naar Brussel (1893) en Antwerpen (1897). Deze beweging creëerde eigen vrouwenmutualiteiten⁽³⁸⁾. De kassen gingen vlug tot erkenning over. Zo bleek dat in 1900 alle vijf Antwerpse erkende vrouwenmutualiteiten tot de katholieke, parochiale Mariakrans behoorden⁽³⁹⁾. Aparte socialistische vrouwenziekenkassen kwamen in Antwerpen niet van de grond. Alhoewel er in het bestuur van de Antwerpse socialistische ziekenbond wel gepraat werd over de vorming van een vrouwendienst, werd er vóór 1918 niet tot de organisatie van een dergelijk initiatief overgegaan. Verheyen en Sertijn concluderen in hun onderzoek naar vrouwen in de Antwerpse en Gentse socialistische mutualiteit dan ook: "De vrouwen bleven bui-

ten de mutualiteit."⁽⁴⁰⁾ Ook in Gent bleken katholieke vrouwenmutualiteiten erkend te zijn. De meeste van deze kassen stonden onder voogdij van clerus en burgervrouwen.

Er bestonden ook wel socialistisch gezinde vrouwenziekenkassen zoals bijvoorbeeld de Mutualiteit der socialistische vrouwen in Brussel. In 1893 werd in de federatie van het Centrum tevens een mutualiteit voor huishoudsters en fabrieksarbeidsters opgericht. Deze was de basis voor de stichting van de Vooruitziende Vrouwenafdeling⁽⁴¹⁾. In het overzicht van de erkende vrouwenmutualiteiten van 1900 vonden we slechts één mutualiteit waarvan we weten dat ze socialistisch gezind was en zich tegen ereleden opstelde namelijk de vrouwenmutualiteit uit Marchienne au Pont (zie bijlage)⁽⁴²⁾. Dit heeft waarschijnlijk ook te maken met het feit dat socialistische mutualiteiten meestal geen aanvraag deden tot erkenning. Het kan er ook op wijzen dat de socialisten eerder kozen voor geleidelijke integratie van vrouwen in de bestaande kassen, alhoewel het onderzoek van Sertijn en Verheyen dit eerder lijkt tegen te spreken. Er is omtrent de socialistische vrouwenmutualiteiten nog te weinig onderzoek verricht om hierover een éénduidig antwoord te geven. De katholieke ziekenkassen vroegen zoals blijkt uit ons overzicht (zie bijlage) wel erkenning aan en kregen dus ook subsidies.

De teloorgang van de vrouwenmutualiteiten in de 20e eeuw

Vrouwenmutualiteiten waren geen lang leven beschoren. In de loop van de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog werden ze reeds meer en meer door bestaande mutualiteiten opgeslorpt. We kunnen niet elke mutualiteit apart

onderzoeken om te achterhalen waarom ze op een bepaald moment hun werking stopzetten. We kwamen echter wel te weten dat sommige van die aparte vrouwenmutualiteiten onder voogdij en controle van de katholieke burgerij stonden. In het katholiek mutualisme merken we een belangrijke wijziging ten opzichte van de vrouwenmutualiteiten. Terwijl voordien zowel propaganda werd gemaakt voor aparte vrouwenmutualiteiten als gemengde mutualiteiten, kwam daar in de propaganda van de Landsbond verandering in⁽⁴³⁾. Deze in 1906 opgerichte katholieke federatie Landsbond der Christelijke Mutualiteiten zag het gezin als de grondslag van het mutualisme. De integratie van vrouwen betekende echter niet dat de Landsbond voor meer gelijkheid opkwam. De ziekteverzekering diende gebaseerd te worden op het gezin om dit laatste te bestendigen en de interne cohesie te versterken⁽⁴⁴⁾: "Het is zeker zo dat, zoo men de leden van het huisgezin als afzonderlijke personen beschouwt, men daardoor de familiebanden verzwakt. Als katholieken moeten wij het huisgezin eerbiedigen."⁽⁴⁵⁾ Daarom werd de uitsluiting van vrouwen aangeklaagd. Op die manier pogden de katholieken de vrouw tevens via sociale voordelen aan te trekken. Dikwijls lieten mutualiteiten de vrouwen in hun propaganda volledig links liggen. De katholieke mutualiteiten richtten zich echter direct tot hen en stelden de vrouw voor als een toonbeeld van opoffering. Dit alles in het kader van het gezin en de verhoging van het geboortecijfer. Het moederschap werd trouwens voorgesteld als een "krijgsdienst voor de vrouw". Via de familiale mutualiteit konden "christene, gezonde, sterke en talrijke families" ontstaan⁽⁴⁶⁾. De Volksbond en daarnaast ook de Landsbond, ijverden niet meer voor aparte vrouwenmutualiteiten, maar wel voor familiemutualiteiten. Deze ziekenkassen zouden een

dam opwerpen tegen de zogenoemde bedreiging van de familie en "vernietiging van het huisgezin" door de banden te versterken tussen de leden van het gezin⁽⁴⁷⁾. Deze visies waren terug te vinden in de hele katholieke wereld. De ondergeschikte rol van de vrouw en het moederschap werden verheerlijkt in naam van het mutualisme. Zo lezen we in 'Bulletin mensuel des oeuvres sociales du diocèse de Tournai':

"La femme, sujette aux défaillances physiques est douée au contraire, d'une énergie morale qui souvent a fait dire que tant vaut la femme, tant vaut le foyer. Elle mettra cette énergie à notre service, tandis qu'elle ne s'intéressera que médiocrement à une institution dont l'égoïsme masculin l'aura bannie."⁽⁴⁸⁾

Ook op het katholieke congres in Mechelen in 1909 werd een pleidooi gehouden voor de familiemutualiteit. Een zeer belangrijk argument dat daar tevens naar voor werd geschoven was de rekruteringsbasis. Via de familiale mutualiteit zouden jongeren automatisch gerekruteerd kunnen worden⁽⁴⁹⁾.

Alhoewel het principe van de vrouw aan de haard in de praktijk geen veralgemeende realiteit was, bleef het een ideologisch programmapunt en belangrijke eis van de katholieke partij. Ook vanuit de patroonsorganisatie Comité Central Industriel de Belgique (CCIB) werd duidelijk geijverd voor de uitbouw van familiale mutualiteiten:

"La mutualité a longtemps limité ses sollicitudes à l'homme, s'occupant de lui seul, le soignant malade, lui assurant pour sa vieillesse une pension viagère qui mourait avec lui, mais affectant d'ignorer ou plutôt ignorant sincèrement qu'il a une femme, en un mot, une famille."⁽⁵⁰⁾

Het patronaat ijverde vooral voor de ontwik-

DE CHRISTENE VROUW

Maandblad van den Antisocialistischen Vrouwenbond van Gent

Prijs per nummer : 5 centiem. — Abonnement voor één jaar : 1 frank, voorop betaalbaar

Mededeelingen en briefwisselingen te zenden aan de Redactie, Oudburg 32, Gent.

INHOUD : Voor de leden. — Zalig nieuwjaar! — Christelijke Kalender. — Uit « een rijmpje ». — Kerstnacht. — In moeders huis. — De edelvrouw van Montjardin (4de vervolg en slot). — Briefwisseling. — Brief der Antisocialistische Bakkersvereniging. — Tegen het alcoholisme. — Gezondheidsleer. — Drijs en datjes.

Voor de leden. VROUWENBOND.

De Algemeene Vergadering zal plaats hebben op Zondag 2 Februari 1896, om 2 1/2 ure, in het lokaal, Oudburg, 32.
Dagorde : 1° Aanstelling van het nieuw Bestuur ;
2° Schikkingen voor het jaartijcklijk feest van Kerstmis ;

3° Voordracht door M. ARTHUR VERHAEGEN.
Wij verhopan dat de leden propaganda zullen maken om eene talrijke opkomst te hebben.

ZIEKENBEURS.

Op Zondag 3 Januari, om 2 1/2 ure, in het lokaal Oudburg 32, algemeene vergadering, verplichtend op boote van 30 centiem.

Er zijn leden die weigeren die boete te betalen. In het vervolg zullen dese leden uit de maatschappij geboeten worden. Die leden zouden moeten verstaan dat wanneer zij lid geworden zijn van de Ziekenbeurs, zij het reglement aangenomen hebben. Welnu het reglement zegt dat de tegenwoordigheid op de algemeene vergadering verplichtend is op boote van 30 centiem.

Vele leden koopen naar de algemeene vergadering niet, omdat zij hunne kinderen thuis moeten laten.

Er is in de laatste bestuurszitting beslist dat al de moeders hunne kinderen, welke de zeven jaar bereikt hebben, mogen medebrengen ; op die wijze zullen de kinderen het goede leeren kennen en bevestigen.

VAKVEREENIGING DER NAALDWERKERS.
De eerste vereeniging heeft plaats gehad den zondag 29 December 1895.

Talrijke Naaldwerkers waren opgekomen.

Een voorloopig bureau wiert gevormd.

De samenstelling is als volgt : Voorzitter : Mevrouw Rykaert ; Ondervoorzitter : Juffer Marie Dieperinck ; Schatbewaartster : Juffer Marie Lippens ; Schrijfter : Juffer Elvire Serinob.

Er is besloten dat de leden 10 centiemten per week zullen betalen.

De vakvereeniging zal met de Kleermakersvereeniging handelen om aan verminderde prijs de toebehooren voor al de naaldwerkers te bekomen.

De vakvereeniging is overtuigd dat zij in korten tijp, aan de leden aanzienlijke voordelen zal kunnen verschaffen, onder andere zal zij maatregelen nemen om aan de leden naamschieten te bezorgen van verminderde prijsen.

De Vakvereeniging zal bij het Gouvernement aandringen om de zondagrust in te voeren.

Zalig Nieuwjaar!

De *Christene Vrouw* wenscht u een zalig en heilvol nieuwjaar. Een jaar van strijd en opoffering, een jaar ook van zeges.

Is wel eene vreeselijke zaak dat de vrouw tegen de vrouw moet opstaan, om de haardstede, met alles wat daaraan verbonden is aan schoon en duurbaars, te beschermen en te verdedigen.

Die zending is de uwe, zusters; en zij is drie-dubbel. Een groot denker zei dat. Gij hebt eene zending van eerbied; eene zending van opvoeding en gezag; eene zending van liefde.

De maatschappij waarin de eerbied voor de vrouw niet meer bestaat, is verloren. De natie waarin de vrouw vergeet dat de eerbied hare schoonste hoedanigheid is, zal niet duren. Weldra zal er een volk min zijn tusschen de volken, eene natie min tusschen de natien.

De opvoeding is bij uitstek de zending der vrouw. De mensch die geboren wordt, heeft men gezegd, is een wild beest dat zoowel een schelm kan worden als een heilige. Wiens handen zullen die ziele doopen in eer en liefde? Wiens handen zullen dat karakter vormen? Wiens woord zal later nog invloed uitoefenen op het gemoed van den zoon, wanneer hij groot geworden, van niemand tegenspraak zal dulden dan van eene moeder waarnaar hij luistert, deemoedig als toen hij klein was?

De moeder, de vrouw. De moeder die ons hart opent voor de liefde en onzen goet voor de waarheid. De moeder die voor ons doet wat God deed voor den eersten mensch; het eerste woord geven aan ons woord; de eerste hartcroet aan ons hart, de eerste veropenbaring aan onzen goet, de eerste liefdezucht aan onze ziele!

Dat moederlijk gezag dringt door tot in de diepste ploogen van ons gemoed. En dikwijls, wanneer wij ons geheel alleen meenen en verre van haar; wanneer wij de ooren sluiten voor alle andere stemmen, dan hooren wij daarbinnen harsstem, en gelijk Washington, de groote Amerikaan, luisteren wij met betraande oogen naar hetgeen daarbinnen ons fluisterend spreekt van liefde en goetheit.

En van de moeder gaat dat gezag aan de echtgenoot, aan de dochter; aan de vrouw in al de deelen van haar bestaan.

*Nieuwjaarswens in het
blad van de
Antisocialistische
vrouwenbond te Gent*

keling van familiemutualiteiten ter versterking van de interne cohesie in het gezin als sociale groep. Voor aparte kinder- en vrouwenmutualiteiten werd niet meer geopteerd:

“Ces sociétés individualistes - ici sociétés de bambins, là sociétés de femmes - menacent l'unité de la famille et sa cohésion. (...) la mutualité peut donner à la famille un surcroît de force, et en même temps, par un heureux choc en retour, en recevoir elle-même un nouvel essor.”⁽⁵¹⁾

In deze familiemutualiteiten moest de vader een centrale rol vervullen. Hij moest tot de mutualiteit toetreden. Daardoor zouden mits bijkomende bijdragen ook vrouw en kinderen van uitkeringen kunnen genieten⁽⁵²⁾. Op die manier reflecteerden de mutualiteiten niet alleen de maatschappelijk ondergeschikte positie van de vrouw, zij versterkten deze nog vermits de vrouw niet als onafhankelijke persoon werd beschouwd maar verbonden met de positie van de man⁽⁵³⁾.

Conclusie

Wat betreft de door ons onderzochte periode, kan geconcludeerd worden dat de mutualiteit rond de eeuwwisseling gericht bleef op het mannelijke individu. Mutualistisch georganiseerde vrouwen bleven een zeer kleine minderheid, zelfs in steden met een hoge vrouwelijke tewerkstellingsgraad. Vrouwen behoorden tot de slechtst betaalde arbeiderscategorieën en konden meestal niet sparen in een mutualiteit. Bovendien werden vrouwen meestal sowieso niet toegelaten tot de bestaande mutualiteit. Ook op internationaal vlak kunnen we dezelfde vaststellingen doen. Pat Thane kwam in zijn onderzoek tot de volgende conclusie:

"A wide range of societies with developing economies between the 1870's and 1914 experienced an historically new upsurge of public and private interest in the social question. The legislative outcome was everywhere meagre by 1900, and only a little better by 1914. Such new publicly-funded provision as emerged tended to help the rather more secure urban male worker, rather than the urban residuum, the rural labourer or peasant, or females."⁽⁵⁴⁾

De ongelijkheid tussen mannen en vrouwen was tevens ingeschreven in de mutualistische wet van 1894, die de beslissing om tot een mutualiteit aan te sluiten in handen van de echtgenoot legde. Desondanks werd door vooraanstaande figuren uit de katholieke elite en de mutualistische wereld vanaf de jaren '90 in toenemende mate aangedrongen op de toetreding van vrouwen tot mutualiteiten. Vrouwen konden volgens hen immers een moraliserende en disciplinerende invloed uitoefenen.

De meeste erkende vrouwenmutualiteiten werden rond de eeuwwisseling opgericht van

uit katholieke hoek. In het begin van de 20^e eeuw verdwenen de aparte vrouwenkassen geleidelijk aan. De katholieke federatie Landsbond der Christelijke Mutualiteiten heeft ongetwijfeld een rol gespeeld in deze evolutie. De versteviging van de familiebanden door middel van de familiale ziekteverzekering, de verhoging van het geboortencijfer, en de doorgaans automatische rekruteringsbasis van jongeren via het gezin, vormden de belangrijkste drijfveren van de katholieke beweging bij het promoten van de familiemutualiteit. Dit standpunt werd bijgetreden door de patroonsorganisatie CCIB die de vader als spilfiguur van de familiemutualiteit naar voor schoof. Tot op de dag van vandaag blijft de positie van de vrouw in de sociale zekerheid tot discussies en debatten leiden. Zo stelde Bea Cantillon enkele jaren geleden dat het sociale zekerheidssysteem niet meer afgestemd is op het toenemend aantal éénundergezinnen en daarom een individualisering van de gezondheidszorgen te verkiezen is⁽⁵⁵⁾. Het onderwerp zal ongetwijfeld een plaats blijven behouden op de agenda van de vrouwenbeweging.

Bijlage: Overzicht van de erkende vrouwenmutualiteiten in 1900:

Antwerpen

Antwerpen De Vooruitziende vrouwen nov. 1899

Antwerpen De Voorzorg aug. 1900

Antwerpen Naastenliefde okt. 1900

Antwerpen Helpt Elkander nov. 1900

Antwerpen Hand in Hand aug. 1897

Mechelen De Kinderen van O.L.V. van Barmhartigheid mei 1898

Brabant

Brussel Aide-Toi sept. 1889

Molenbeek Patientia okt. 1897

Molenbeek Mutualité Saint-Antoine febr. 1898

Anderlecht Mutualité Sainte-Anne dec. 1897

Ruysbroeck Sint-Annagilde mei 1898

Sint-Josse-ten-Noode Mutualité Saint-Joseph juni 1897

Machelen Sint-Getrudisgilde juni 1896

Oost-Vlaanderen

Gent Troost en zusterliefde april 1898

Berchem Zusterkring dec. 1900

Henegouwen

Mons Mutualité Sainte-Marthe sept. 1896

Maisières La Sainte Famille okt. 1896

Audregnies Mutualité de la Sainte Famille sept. 1898

Elouges Les Familles réunies d'Elouges dec. 1900

Ath La Mutualité Sainte-Anne aug. 1900

Couillet la Prévoyance nov. 1897

Gosselies Mutualité Saint-Antoine sept. 1898

Fontaine-l'Évêque Mutualité pour femmes dec. 1892

Marchienne-au-Pont Mutualité pour femmes mei 1896

Tournai Société Notre Dame mei 1896

Thiméon Société Sainte-Anne nov. 1896

Charleroi l'Economie okt. 1897

Houdeng-Aimeries Société Sainte-Barbe mei 1898

Luik

Liège Société Sainte-Julienne aug. 1900

Liège La famille des artisans réunis dec. 1900

La Préale Société de secours mutuels Sainte-Barbe jan. 1898

Seraign Société de secours mutuels Sainte-Barbe sept. 1898

Namen

Morialmé Sainte-Anne mei 1898

Limburg

Bree Eigen hulp en Naastenliefde april 1898

Hasselt De Vereenigde huisgezinnen okt. 1897

Bronnen

G. MALHERBE, *Les mutuelles pour femmes. Etude monographique sur la Mutuelle Sainte-Marthe de Mons*. Bruxelles, 1902, pp. 3-4; *Catechistische verhandeling over christene vrouwenbeweging te Antwerpen*. Uitgave van Mariakrans, Verbond van ziekenkassen voor vrouwen, pp. 13-14.

- (1) *Commission permanente des sociétés de secours mutuels*. Relevé par province et pour le royaume de l'effectif des sociétés mutualistes reconnues ayant fourni leurs comptes, au point de vue du sexe pour les années 1885-1896, p. 163; Relevé des sociétés mutualistes d'assurance contre la maladie, reconnues au 31 décembre 1900. In : *Publication de l'Office du Travail*; G. MALHERBE, *Les mutuelles pour femmes. Etude monographique sur la Mutuelle Sainte-Marthe de Mons*, Bruxelles, 1902, pp. 3-4; Verslag van de bestendige commissie van maatschappijen voor onderlingen bijstand voor het tijdperk 1896-1905, Brussel, 1907, p. 4. De Bestendige Commissie der maatschappijen van onderlingen bijstand of de Commission permanente

des sociétés de secours mutuels, was een overheidscommissie opgericht in 1851 met als doel het verzamelen van gegevens en bevorderen van de ontwikkeling van onderlinge bijstandskassen.

- (2) C. STRIKWERDA, *The Divided Class : Catholics vs. Socialists in Belgium, 1880-1914*. In : *Comparative Studies in Society and History*, (1988)2, p. 336.
- (3) C. STRIKWERDA, *The Divided Class [...]*, p. 353 en pp. 342-343.
- (4) K. DEWITTE, *Antisocialistische vrouwenbond te Gent (1893-1914)*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 1978, p. 27 en p. 32; L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie gantoise. I : l'industrie cotonnière*, Bruxelles, 1901, pp. 80-81; (Weekloon mannen vlassector in 1885 = 15,60 fr./ in de katoensector in 1898 = 17,16 fr.); G. AVONDS (ed.), *De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw. Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman -N.V. Texas, 1835-1925*. Brussel : VUB, 1979, pp. 84-93. (Bruto weekloon mannen 1898 : 14,962 fr., bruto weekloon vrouwen 1898 : 9,480 fr.// Bruto weekloon mannen 1910 : 17,806 fr., bruto weekloon vrouwen 1910 : 14,440 fr.).
- (5) P. VAN DEN EECKHOUT, *Family income of Ghent working-class families ca.1900*. In : *Journal of Family History*, 18(1993)2, pp. 87-91. De cijfers zijn gebaseerd op een onderzoek waarbij de gezinnen van 669 katoenarbeiders, 198 linnenarbeiders, 562 metaalarbeiders, 109 houtbewerkers, 73 meubelmakers en 74 drukkers betrokken waren. De laatste drie groepen werden in één categorie geplaatst : 'artisanale sector'.
- (6) *Relevé par province et pour le royaume de l'effectif des sociétés mutualistes reconnues ayant fourni leurs comptes au point de vue du sexe pour les années 1885-1896*, p. 152 en p. 162.
- (7) *Relevé par province et pour le royaume [...]*, p. 152 en p. 162.
- (8) *Le Mutuelliste*, 15.10.1891.
- (9) A. DE CORSWAREM, *De instellingen van vooruitzicht in België*. Hasselt, 1903, p. 19.
- (10) K. DEWITTE, *De antisocialistische vrouwenbond [...]*, p. 64; R. REZSOHAZY, *Geschiedenis van de kristelijke mutualistische beweging in België*, Antwerpen: Standaard, 1957, p.106.
- (11) J. VAN ROY, *Van ziekenbeurs tot socialistische mutualiteit*, Brussel: Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten, p. 81.
- (12) *Le Mutuelliste*, 15.10.1891.
- (13) *Le Mutuelliste*, 1.10.1894. H. 't Kint de Roodenbeke de Naeyer (1817-1900) behoorde tot de katholieke partij. Hij was volksvertegenwoordiger van het arrondissement Gent (1847-1857), senator voor het arrondissement Eeklo (1862-1900) en in 1890 werd hij minister van Staat. Tussen 1874 en 1900 was hij voorzitter van de Permanente

- overheidscommissie ter bevordering van het mutualisme (Van Molle en *Le Mutuelliste* 15.11.1900).
- (14) *Le Mutuelliste*, 1.07.1888;
R. DU SART DE BOULARD, *La mutualité familiale. Discours prononcé à l'ouverture de la session ordinaire le 2 juillet 1907*, Dufrane, p.4.
- (15) M. CAIGNEAU, D. PESSEMIER, R. GOUBERT, *Geschiedenis van de Bond Moyson Aalst-Oudenaarde*, Aalst-Oudenaarde: Bond Moyson, 1982, p. 21 en p. 35.
- (16) *Le Mutuelliste*, 15.11.1889.
- (17) S. O. ROSE, Gender and Labor History. The nineteenth-century legacy. In : *International Review of Social History*, (1993)38, supplement, pp. 150-151.
- (18) *Pasinomie*, 23.06.1898, p. 409.
- (19) D. DE WEERDT, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960*, Masereelfonds, 1980, p. 108.
- (20) J. LEMMENS, *Mäetschappijen van onderlinge bijstand*, Maeseyk, 1897, p. 38.
- (21) *Le Mutuelliste*, 1.09.1892.
M. DU CAJU, *Prévoyants. Lectures sur l'Épargne, la Mutualité, la Retraite, les Habitations ouvrières, etc.* Frameries: Dufrane, 1897, p. 88.
- (22) M. DU CAJU, *Prévoyants [...]*, p. 88. E. BEDINGHAUS, *Manuel populaire des sociétés de secours mutuels*, Gent: Vuylsteke, 1880, pp. 106-108; R. DU SART DE BOULARD, *Le rôle de la femme en mutualité*, Leuze: impr. Van Geebergen, 1919.
- (23) E. BEDINGHAUS, *Manuel populaire [...]*, pp. 106-108. Bedinghaus was secretaris van de elitaire burgerlijke mutualiteit 'La mutualité du Commerce et de l'Industrie.'
- (24) A. DE CORSWAREM, *De instellingen [...]*, p. 19.
- (25) E. BEDINGHAUS, *Manuel populaire [...]*, p. 106 en p. 108;
J. VAN ROY, *Van ziekenbeurs [...]*, p. 93;
A. FLAMENT, *Mutualité scolaire, Fondation, Organisation, Avantages, Statuts et Règlement de "Aide-toi". La première mutualité scolaire établie en Belgique en vue d'accorder des secours pécuniaires à ses membres retenus à domicile par la maladie*, Vaubert, 1897, p. 1.
- (26) P. QUAGHEBEUR, *Welzijn door vooruitzicht : [...]*, p. 94;
G. MALHERBE, *Les mutualités pour femmes. Études monographiques sur la Mutuelle Sainte Marthe de Mons*, Bruxelles: Schepens, 1902.
- (27) P. QUAGHEBEUR, *Welzijn door vooruitzicht : [...]*, p. 96.
- (28) D. BOUCHER, Les catholiques et le mouvement mutualiste dans la province de Namur de 1886-1914. In : F. ROSART et G. ZELIS, *Le monde catholique et la question sociale (1891-1950)*, Bruxelles: Éditions Vie Ouvrière, 1992, p. 97.
- (29) D. DE WEERDT, *En de vrouwen? [...]*, p. 103;
- Catechistische verhandeling over de christene vrouwenbeweging te Antwerpen*. Uitgave van Mariakrans, Verbond van ziekenkassen voor vrouwen, K. Dirix-Van Riet, 1907, pp. 13-14.
- (30) K. DEWITTE, *Antisocialistische vrouwenbond te Gent (1893-1914)*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 1978, p. 87.
- (31) J. VAN ROY, *Van ziekenbeurs [...]*, p. 81.
- (32) P. QUAGHEBEUR, *Welzijn door vooruitzicht [...]*, p. 96. Troost en Zusterliefde werd erkend op 1 april 1898.
- (33) C. STRIKWERDA, *The Divided Class [...]*, p. 353.
- (34) K. DEWITTE, *Antisocialistische vrouwenbond [...]*, p. 94.
- (35) K. DEWITTE, *Antisocialistische vrouwenbond [...]*, p. 94.
- (36) G. MALHERBE, *Les mutualités pour femmes. [...]*; *Le Mutuelliste*, 1.04.1900, (supplément).
- (37) Zie bijlage.
- (38) D. KEYMOLEN, Vrouwenarbeid in België van ca.1860 tot 1914. In : *Dossier Geschiedenis*, Leuven: ACCO, 3(1977), p. 22.
- (39) *Catechistische verhandeling [...]*, pp. 13-14. Hand in Hand (Sint-Eligiusparochie), De Vooruitziende Vrouwen (Sint-Amandusparochie), Helpt Elkander (Sint-Willebrordusparochie), De Voorzorg (Sint-Andriesparochie), Naastenliefde (Sint-Lambertusparochie).
- (40) H. VERHEYEN en M. SERTIJN, *Met vallen en opstaan [...]*, p. 25.
- (41) J. VAN ROY, *Van ziekenbeurs [...]*, p. 93.
- (42) Zie bijlage. J. VAN ROY, *Van ziekenbeurs [...]*, p. 93.
- (43) R. REZSOHAZY, [...], pp. 196-197.
- (44) *Gids van den Onderlingen Bijstand*, augustus 1907.
- (45) GOB, juli-augustus 1910.
- (46) GOB, juli-augustus 1910, pp. 102-104.
- (47) GOB, november 1910, pp. 421-425.
GOB, december 1910, p. 461.
- (48) *Bulletin mensuel des oeuvres sociales du diocèse de Tournai*, 1907, p. 230.
- (49) MALHERBE. *La mutualité familiale*. Congrès national des oeuvres catholiques à Malines, 1909, p. 75.
- (50) *Bulletin du comité central du travail industriel*, 1907, pp. 46-49.
- (51) *Bulletin du comité central du travail industriel*, 1907, p. 48.
- (52) *Bulletin du comité central du travail industriel*, 1907, p. 48.
- (53) N. GINSBURG, *Class, capital and social policy*, London, 1961, pp. 78-81.
- (54) P. THANE, *The foundations of the welfare state. Social Policy in Modern Britain*, London : Longman, 1989, p. 122.
- (55) *De Morgen*, 14.03.1994, p. 2 (focus).